

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ГАЛІЧЕНКО МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 261.7

**РЕФЛЕКСІЯ ІДЕОЛОГЕМИ «МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ»
У РОСІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ**

09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник : доктор філософських наук, професор
БОГАЧЕВСЬКА Ірина Вікторівна,
Національний транспортний університет
МОН України (м. Київ)
завідувач кафедри філософії та педагогіки.

Офіційні опоненти : доктор філософських наук, професор
ЧОРНОМОРЕЦЬ Юрій Павлович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова МОН України (м. Київ)
професор кафедри культурології;

кандидат філософських наук, доцент
САУХ Юрій Петрович,
Національна академія державного управління
при Президентові України (м. Київ),
доцент кафедри політичної аналітики і прогнозування.

Захист відбудеться 30 серпня 2016 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розіслано 28 липня 2016 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ідеологема «Москва – Третій Рим» як самобутній релігійно легітимізований сегмент російської самосвідомості й світорозуміння та вихідний принцип російської історіософії традиційно є основою для розробки національної ідеї, яка актуалізується на початку ХХІ ст. у великодержавному контексті. Ідеологема «Москва – Третій Рим» активно використовується російськими державними діячами й ієрархами Російської православної церкви для оформлення сучасної місійної візії неоімперського курсу Російської Федерації у контексті «осучасненої» її версії – концепті «Русский мир».

Провідна роль Російської православної церкви у формуванні, утвердженні й еволюції ідеологеми «Москва – Третій Рим» та чисельні спроби наукового і богословського осмислення цієї ідеологеми, її ролі у формуванні державної та церковної політики на різних етапах розвитку російської історії потребують комплексного філософсько-релігієзнавчого дослідження, зокрема, в контексті розробки теоретичної діахронної моделі взаємин держави та православної церкви у Російській Федерації.

Комплексне аналітичне дослідження чисельних російських, українських та зарубіжних, часто діаметрально протилежних, оцінок ролі цієї ідеологеми в сучасній церковній та державній політиці Російської Федерації, її впливу на історичний, духовний і культурний розвиток Росії, а також можливостей її реалізації в умовах ХХІ ст. уможливить прогнозування характеру та форм впливу зазначеної ідеологеми на свідомість українських православних віруючих та вироблення практичних заходів щодо протидії її деструктивним аспектам на рівні православних церков та Української держави загалом.

В умовах «гібридної війни», зростаючого інформаційно-ідеологічного тиску з боку Російської Федерації, кризи українського православ'я, зокрема загострення протистояння між Київським та Московським Патріархатами, тема дисертаційного дослідження набуває значної суспільно-практичної актуальності в контексті необхідності системного аналізу державної та церковної політики РФ, прогнозування її наслідків для національної безпеки та конфесійної стабільності Української держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію підготовлено у межах наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс» (НДР №0111U000154).

Мета дисертаційної роботи полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу ідеологеми «Москва – Третій Рим» шляхом виявлення її богословської та ідеологічної сутності, визначення особливостей її рефлексії на різних етапах розвитку російської релігійно-філософської думки, а також її втілення у сучасному концепті Російської православної церкви «Русский мир».

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

– здійснити аналіз вітчизняних, російських і зарубіжних філософських та богословських інтерпретацій ідеологеми «Москва – Третій Рим»;

- дослідити можливість застосування поняття «ідеологема» стосовно формули Філофея «Москва – Третій Рим»;
- з'ясувати вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на взаємини між державою, церквою та суспільством у контексті самодержавної моделі управління;
- простежити рефлексію ідеологеми «Москва – Третій Рим» на різних етапах розвитку російської релігійно-філософської думки;
- проаналізувати ідеологеми «Москва – Третій Рим» крізь призму синтезу християнської есхатології та іудейського месіанізму;
- розкрити механізми екстраполяції ідеологеми «Москва – Третій Рим» у концепт «Русский мир» як невід'ємну складову ідеології сучасної Росії.

Об'єкт дослідження – ідеологема «Москва – Третій Рим».

Предмет дослідження – рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим» у російській релігійно-філософській думці.

Методи дослідження. Спектр розглянутих проблем та ракурс їх постановки на перетині предметних полів релігієзнавства, філософії, соціальної філософії, історії православної церкви, політології, соціології, геополітики спонукав до застосування полідисциплінарної методології.

Дослідження ґрунтується на методологічних принципах академічного релігієзнавства: об'єктивності, історизму, толерантності, позаконфесійності (конфесійній неупередженості). Їх системне застосування уможливило простеження генези трансформації та конкретно-історичних виявів ідеологеми «Москва – Третій Рим» в ідеологічно-процесуальній перспективі, визначення етапів її трансформації та тенденцій подальшого розвитку. Принципи детермінізму, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного застосовано для визначення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків і причинної значущості досліджуваної ідеологеми в контексті кожного з розглянутих періодів її функціонування, усебічного дослідження чинників формування діючої моделі державно-церковних відносин у контексті концепту «Русский мир».

Зазначені принципи реалізовані шляхом застосування системного, функціонального, логіко-аналітичного, порівняльного, проблемно-хронологічного, ретроспективного, синхроністичного методів.

У дисертації значне місце посідає цивілізаційний підхід до розуміння історичного процесу, що сприяв проведенню філософсько-релігієзнавчого аналізу ролі та місця Росії у процесах взаємодії держави та релігії в контексті історії людства.

Історичний підхід дозволив у хронологічній послідовності дослідити формування й розвиток ідеологеми «Москва – Третій Рим» на різних етапах становлення російської релігійно-філософської думки, виявити внутрішні й зовнішні зв'язки, закономірності та протиріччя означеного процесу; звернення до діалектичного методу уможливило простеження трансформацій змісту зазначеної ідеологеми та особливостей її рефлексії від релігійного месіанства до геополітичного місіонізму.

У процесі аналізу документальних джерел, зокрема послань ченця Філофея та історико-філософських текстів російських мислителів, застосовувалися реконструктивно-текстологічні та герменевтичні методи. Це дозволило зрозуміти їх ідеологічний зміст як у контексті епохи їх створення, так і в контексті світоглядних пріоритетів їхніх авторів.

Наукова новизна дослідження полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу рефлексії ідеологеми «Москва – Третій Рим» у релігійно-філософській думці від її виникнення до сьогодення, що дозволило обґрунтувати низку положень, які містять елементи наукової новизни і виносяться на захист :

Уперше:

– доведено, що ідея про Москву як «Третій Рим» є ідеологемою, адже на сучасному етапі свого функціонування вона постає особливим багаторівневим концептом, структура якого актуалізує ідеологічно марковані концептуальні ознаки, що поєднують у собі колективне, стеріотипічне, міфологізоване уявлення росіян про владу, націю, державу, політичні та ідеологічні інститути; ідеологема «Москва – Третій Рим» у сучасній Росії – загальноновживана, універсальна ідеологема-історизм зі змішаним аксіологічним модусом;

– встановлено, що ідеологема «Москва – Третій Рим» є синтезом богословських ідей християнської есхатології та іудейського месіанізму; в іудейській традиції «Месія» може проявлятися як особистість і як народ, а ідеологема «Москва – Третій Рим» на різних етапах свого функціонування як поєднує, так і розмежовує ці прояви. Особистісним втіленням месії постає цар, відповідальний за долю богообраного царства і вірян. Християнське царство утримує світ від приходу Антихриста та Апокаліпсису. Мотив відповідальності царя за чистоту православної віри й долю останнього православного царства є основною інтенцією виникнення ідеологеми (послання Філофея), згодом функції збереження чистоти віри переносяться від царя до обраного народу – тих хто зберіг вірність традиції (старовіри), після ліквідації монархії у 1917 р. РПЦ переорієнтовується на таке розуміння месійної ролі православного народу, що остаточно легітимується у концепті патріарха Кирила «Русский мир», де обраність безпосередньо отожднюється з «російськістю»;

– доведено, що концепт РПЦ «Русский мир» є похідним від середньовічної ідеологеми «Москва – Третій Рим»; цей концепт як нова, альтернативна західній цивілізаційна та геополітична ідентичність постав основою сучасної цивілізаційної ідентифікації Російської Федерації, спрямованої на інтеграцію в російську державу православних пострадянського простору без врахування кордонів незалежних національних держав.

Уточнено:

– що наявні наукові та богословські дослідження ідеологеми «Москва – Третій Рим» синтезують сформовані на різних етапах російської історико-філософської думки дослідницькі підходи: філософсько-богословський та історико-філологічний, що зумовлено як відмінністю у розумінні сутності, функціонування та значення ідеологеми «Москва – Третій Рим», так і дослідницькими завданнями окремих розвідок. Перший підхід осмислює релігійний зміст ідеологеми у контексті християнської есхатології та історії православної церкви, другий – досліджує ідеологему «Москва – Третій Рим» як чинник формування московської держави та джерело літературно-публіцистичних пам'яток XVI – XVII ст.;

– тлумачення концепту «Русский мир» у сучасній російській філософії постає синтезом культурного, релігійного та мовного підходів до трактування поняття «цивілізація». Це дозволяє використовувати її як керівництву РФ, котре акцентує увагу переважно на використанні та поширенні російської

культури, так і РПЦ, яка опікується збереженням та поширенням традиційних християнських цінностей.

Набуло подальшого розвитку:

– положення, що ідеологема «Москва – Третій Рим» відображає «йосифлянське» розуміння державно-церковних відносин, за яким царська влада ставиться вище церковної та сакралізується, що сприяє утвердженню самодержавної моделі державного управління й передбачає відповідальність царя лише перед Богом. Це спричиняє зміну ідеологічної парадигми розвитку самодержавства у Росії в напрямку руйнації симфонії царської та церковної влади у XVII ст. у межах концепту «православного царства» та впровадження ідеї імперії абсолютистського типу, де особа імператора сакралізується, а православна церква стає державною інституцією, підпорядкованою ідеї імперськості.

Теоретичне значення одержаних результатів. Отримані узагальнення можуть бути використані у процесі розбудови державно-церковних відносин у сучасній Україні на основі забезпечення рівності між конфесіями та реалізації принципу відокремлення церкви від держави. Результати дослідження ідеології Російської Федерації, зокрема, концепту «Русский мир» можуть бути використані для розробки стратегії національної безпеки Української держави. Національна безпека має бути забезпечена шляхом опрацювання й реалізації відповідних рекомендацій стосовно інформаційної безпеки, утвердження толерантності в українському суспільстві, гарантування дотримання права на свободу совісті.

Практичне значення отриманих результатів зумовлено можливістю використання основних положень і висновків дисертації при розробці навчальних курсів і відповідних спецкурсів з релігієзнавства, соціальної філософії та філософії історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки і положення, сформульовані самостійно на основі результатів, отриманих автором у процесі дослідження.

Апробація результатів дисертації. Концептуальні положення і висновки дисертаційного дослідження систематично обговорювалися на методологічних семінарах та засіданнях кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, а також апробовано в доповідях на низці наукових конференцій: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток правової держави і громадянського суспільства в Україні: проблеми теорії та практики» (Херсон, 2011); VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Питання сучасної науки і освіти» (Київ, 2012); II Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції «Сучасна наука: теорія і практика» (Дніпропетровськ, 2012); IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасний соціокультурний простір 2012» (Київ, 2012); II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи» (Херсон, 2012); II Міжнародній науково-практичній конференції «Державно-конфесійна взаємодія у соціальній роботі» (Херсон, 2013); Регіональній науково-практичній конференції «Російська релігійна філософія та її вплив на розвиток церковно-державних відносин у Росії та Україні» (Херсон, 2013); III Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи» (Херсон, 2013); Регіональній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку духовної культури в

Україні» (Херсон, 2014); X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна наука XXI століття» (Київ, 2014); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Київ, 2014); XIII Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми і перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (Житомир – Вінниця, 2015); VII Міжнародній науковій конференції «Церква, держава і суспільство в історії Росії та православних країн: релігія, наука і освіта» (Володимир, Росія, 2015), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна: поступ у майбутнє» (Київ, 2016).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено в 18 одноосібних публікаціях, з них: 4 – у фахових виданнях України з філософських наук, 1 – в іноземному виданні, 1 – у виданні, що включено до міжнародних наукометричних баз, 12 – в інших наукових виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, загальних висновків та списку використаних джерел і літератури (254 позицій на 27 сторінках). Обсяг роботи складає 156 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет, окреслено теоретико-методологічну базу дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне і практичне значення, наведено дані про апробацію, відображено структуру й обсяг роботи.

У першому розділі **«Ідеологема «Москва – Третій Рим» як об'єкт філософсько-релігієзнавчого дослідження»** проаналізовано стан розробки дисертаційної проблематики в науковій та богословській літературі, а також обґрунтовано методологічні засади дослідження ідеологеми «Москва – Третій Рим».

У підрозділі **1.1. «Рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим» в історико-філософській думці»** охарактеризовано наявні підходи до вивчення ідеологеми «Москва – Третій Рим» у працях вітчизняних та зарубіжних філософів і богословів, здійснено аналіз джерельної бази дослідження.

Виділено два напрями рефлексії ідеологеми «Москва – Третій Рим»: філософсько-богословський та історико-філологічний. Цей поділ зумовлений як відмінністю у підходах до розуміння суті зазначеної ідеологеми, так і завданнями дослідження. Для представників першого напрямку важливим є осягнення релігійного змісту ідеологеми у контексті християнської есхатології та історії православної церкви. Представники другого напрямку досліджують ідеологеми «Москва – Третій Рим» як чинник формування Московської централізованої держави та як джерело літературно-публіцистичних пам'яток XVI – XVII ст.

Встановлено, що ідеологема «Москва – Третій Рим» спочатку постає предметом богословських досліджень. Її розробка пов'язана з вивченням есхатології старовірів, що здійснювали професори Московської, Санкт-Петербурзької та Казанської духовних академій.

Власне наукова розробка цієї ідеологеми започаткована В. Ключевським, який проаналізував ідеї Філофея у контексті становлення Московської централізованої держави та еволюції російської православної церкви.

Актуалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим» сприяла російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр., що зумовила зростання зацікавлення історією Візантійської імперії. Відтак, у філософсько-богословських розвідках (В. Соловйов, М. Каптерев, К. Леонтьєв, В. Малінін, М. Федоров) спостерігається перехід до дослідження зв'язків між російським православ'ям та східними церквами, а також осягнення «візантійської спадщини» у російській духовній культурі. Представники історико-філологічного напрямку (Ф. Успенський, М. Дьяконов, І. Жданов, П. Мілюков, М. Сперанський) акцентують увагу на вивченні «візантійської спадщини», разом з тим аналізуючи зовнішню політику Росії щодо країн Заходу, прагнуть віднайти джерела ідеологеми «Москва – Третій Рим» та пояснити її вплив на політичний устрій Російської імперії.

Основним для дослідників цього періоду було питання стосовно походження та джерел формування ідеологеми «Москва – Третій Рим». До прихильників іноземного походження варто віднести Ф. Успенського, П. Мілюкова, І. Жданова, М. Сперанського, М. Дьяконова. На думку Ф. Успенського, поява цієї ідеологеми пов'язана з намаганням Заходу залучити Росію до антиосманської коаліції, наголосивши на праві Москви на «візантійську спадщину». П. Мілюков й І. Жданов доводили південнослов'янське походження ідеологеми «Москва – Третій Рим». Серби та болгари, на їхню думку, шукали у Московській державі рятівника від турецького поневолення. М. Сперанський і М. Дьяконов наголошували на впливі Візантійської імперії на політико-правове життя Русі. Ідеї Філофея сприймалися ними як результат синтезу грецьких та російських консервативних вчень. Прихильниками самостійного, оригінального характеру ідеї «Третього Риму» були В. Ключевський, М. Каптерев, І. Кириллов, В. Малінін.

Зазначено, що ідеологема «Москва – Третій Рим» займає важливе місце в спадщині російських богословів діаспори. Їх об'єднує сприйняття зазначеної ідеологеми як найважливішої ідеї російського православ'я, що визначила розвиток Російської православної церкви та Російської імперії. Саме через дослідження ідеї про Москву як «Третій Рим» можна осягнути причини російського церковного розколу, утвердження самодержавства, підпорядкування церкви державі, а також появу опозиційних рухів, остаточною реалізацією яких стає російський комунізм. Відмінності у трактуванні ідеологеми «Москва – Третій Рим» богословами та філософами пов'язані з різницею у сприйнятті взаємозв'язку між релігійними та політичними мотивами, закладеними у формулі Філофея, а також особливостями розуміння співвідношення національного та вселенського в російському месіанізмі.

Констатовано, що після завершення Другої світової війни вивчення ідеологеми «Москва – Третій Рим» на Заході відбувалося на основі здобутків цивілізаційного підходу (А. Дж. Тойнбі, Ф. Дворнік, Д. Оболенський), а у Радянському Союзі вона розроблялася в контексті досліджень, пов'язаних із вивченням суспільно-політичних процесів періоду становлення та розвитку Московської централізованої держави, зокрема, співвідношення світських і церковних елементів із позиції класового підходу. Увагу було зосереджено на

текстологічному аналізі писемних пам'яток XV – середини XVII ст., що сприяло розгляду зазначеної ідеологеми у контексті формування російської національної самосвідомості (Д. Ліхачов, Н. Масленнікова, Я. Лур'є, О. Гольдберг та ін.).

На сучасному етапі продовжується дискусія щодо ролі та значення ідеологеми «Москва – Третій Рим» в історії Росії. Представники історико-філологічного напрямку (Н. Сініцина, О. Бауер, А. Усачов та ін.) переконані, що зазначена ідеологема мала обмежений характер функціонування у XVI – XVII ст. та не впливала на подальші етапи розвитку російської історії. Вона була однією з численних ідеологем періоду формування Московської централізованої держави. Представники філософсько-богословського напрямку (Л. Новікова, І. Сіземська, М. Кісельова, В. Сторчак та ін.) впевнені в особливій ролі ідеологеми «Москва – Третій Рим» у процесі становлення російської історіософії, месіанського світогляду та самодержавної форми правління.

Ідеологема «Москва – Третій Рим» є малодослідженою в українській науці. Перші спроби її вивчення були здійсненні представниками української діаспори (О. Оглоблин, І. Мірчук, Ю. Бойко та ін.). Серед праць сучасних українських учених насамперед слід назвати роботи А. Крюкова та В. Дебенка, в яких доведено вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на експансіоністську політику Росії з XV по XX ст. Це сприяло подальшому ототожненню цієї ідеологеми з експансивною політикою Російської імперії та СРСР, а також – політикою Російської православної церкви стосовно іновірців. Таке тлумачення відображено у роботах Е. Бистрицької, Л. Мельник, М. Самардака, В. Шевченка та інших. Вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на процес формування російської національної самоідентичності вивчався М. Кітовим.

Активне просування Російською православною церквою в Україні концепції «Русский мир» сприяло активізації розробки питань взаємозв'язку між ідеологемою «Москва – Третій Рим» та неоімперським курсом сучасної Російської Федерації. Цьому питанню присвячені роботи С. Здіорука, М. Козловця, А. Колодного, О. Мельник, П. Павленка, О. Сагана, В. Шевченка та ін. Отже, дослідження ідеологеми «Москва – Третій Рим» є актуальним для сучасної вітчизняної науки.

У підрозділі 1.2. *«Методологічні засади філософсько-релігієзнавчого аналізу ідеологеми «Москва – Третій Рим»»* обґрунтовано методи і принципи використані в процесі аналізу об'єкта дисертаційного дослідження. Релігієзнавчий аналіз ідеологеми «Москва – Третій Рим» ґрунтується на методологічних принципах сучасного академічного релігієзнавства: об'єктивності та історизму. Принцип об'єктивності, як базовий, реалізується за допомогою принципів позаконфесійності, плюральності та цілісності. У свою чергу принцип історизму потребує в релігієзнавчому пізнанні доповнення принципами актуалізму та конкретності.

Дисертаційне дослідження базується на досягненнях цивілізаційного підходу до розуміння історії М. Данилевського, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіна, С. Гантінгтона. Термін «цивілізація» вживається на позначення відносно самостійного та цілісного соціально-історичного утворення, локалізованого у часі й просторі, що має систему стійких духовних і культурних цінностей, які поділяються переважною більшістю суспільства. Основою ж формування духовних цінностей вважається релігія.

Аналіз терміну «ідеологема» у працях М. Бахтіна, Л. Вдовиченко, Б. Піонтек, Н. Купіної, О. Малишевої дозволив довести, що ідея про Москву як «Третій Рим» є ідеологемою, адже на сучасному етапі свого функціонування вона постає особливим багаторівневим концептом, структура якого актуалізує ідеологічно марковані концептуальні ознаки, що поєднують у собі колективне, стеріотипічне, міфологізоване уявлення росіян про владу, націю, державу, політичні та ідеологічні інститути.

Посилаючись на ідеї Н. Купіної та О. Малишевої, формулу Філофея «Москва – Третій Рим» проаналізовано як загальнонавживану, універсальну ідеологему-історизм зі змішаним аксіологічним модусом. Відтак, вона має значний потенціал для розробки ідеології Російської Федерації. Ідеологема «Москва – Третій Рим» може бути вивчена у контексті феномена національної, геополітичної та цивілізаційної ідентичностей сучасної Росії, які також були охарактеризовані у підрозділі.

У другому розділі «**Місце ідеологеми «Москва – Третій Рим» у російській релігійно-філософській думці**» проаналізовано есхатологічно-месійний зміст ідеологеми «Москва – Третій Рим» та окреслено її місце у російській історіософії, охарактеризовано вплив на розвиток самодержавної моделі державно-церковних відносин у Росії.

У підрозділі 2.1. «*Есхатологічно-месійний зміст ідеологеми «Москва – Третій Рим»*» визначено значення ідеологеми «Москва – Третій Рим» у розвитку російської історіософії, встановлено взаємозв'язок між історіософією та есхатологією.

Для російської історіософії основним завданням постає дослідження засадничих традицій історичної пам'яті російського народу та відображення рис його національного характеру. Філософська історіософія спирається на християнське розуміння історії як лінійного процесу, що має початок і кінець. Ідея кінця історії надає історіософії есхатологічного спрямування. При цьому есхатологія може бути виражена як в апокаліптичному очікуванні (спробі вирахувати кінець світу та виявити передбачення його настання), так і в ідеї утримання світу від приходу Антихриста (через непорушність християнського царства або діяльність богообраного народу). Останній варіант есхатологізму постає основою для розробки ідеологеми «Москва – Третій Рим».

Значення ідеологеми «Москва – Третій Рим» для російської історіософії полягає у тому, що вона: 1) постає як утопічний міф, який намагається об'єднати земне та небесне, божественне та людське в конкретній реальності, тобто реалізувати Царство Боже на землі та відшукати священне у зовнішній історичній реальності. Це есхатологія надії, яка була необхідна в умовах руйнування звичного світу після падіння Візантійської імперії.; 2) у пророкувально-есхатологічному вигляді є православним варіантом середньовічного вчення про *translatio imperii* (незнищене християнське царство). Таким чином, російська історіософія віднаходить зв'язок із світовим історичним процесом. Виникає зв'язок епох і тяглість часу. Це дозволяє історичний час замінити есхатологічним. Проте, це не виключає можливості особливого історичного шляху Росії у майбутньому; 3) дозволила ідеологічно об'єднати проблему осягнення світової історії з метою обґрунтування російського самодержавства, як необхідної умови втілення промислу Божого; 4) перетворює есхатологічне очікування кінця світу в есхатологію шляху. Універсальне всесвітнє значення Росії полягає у збереженні християнського

царства, яке фактично вже існує поза часом, адже іншого замість нього вже не буде; 5) сприяє утвердженню національно-релігійної антропології, яка пов'язує буття росіянина зі спокутувальним актом Христа.

Аргументовано, що ідеологема «Москва – Третій Рим» дозволяє на основі біблійної історії створити власний національний варіант історичного розвитку, котрий претендує на універсальність та позачасовість. Філофею вдається синтезувати ідеї християнської есхатології та іудейського месіанізму. Він проголошує Московську державу останнім християнським царством. Росія пережила приниження та страждання татарської неволі і стала переможницею на тлі занепаду інших православних держав. Саме це сприйняття максимально тотожне іудейському месіанізму, який у стражданнях єврейського народу вбачає запоруку його панування у «майбутньому віці». Святість руської землі та прагнення росіян до наслідування справжнього православ'я, що ґрунтується на безсумнівному дотриманні обрядовості, сприяє остаточному утвердженню богообраності.

У підрозділі 2.2. *«Вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на формування самодержавної моделі державно-церковних відносин у Росії»* проаналізовано вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на взаємини між церквою, державою та суспільством у контексті самодержавної моделі управління.

На підставі аналізу послань Філофея встановлено, що можливість втілення Царства Божого безпосередньо пов'язана з православною церквою, яка може реалізувати свою місію лише у християнській державі через союз з царською владою. Цар постає захисником чистоти віри, прав православної церкви та її вірних. Тож, основним результатом реалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим» є необхідність дотримання симфонії світської та церковної влади. Філофей є прихильником «йосифлянського» розуміння державно-церковних відносин, яке передбачає активне втручання царя у церковні справи. Запропонована модель передбачала можливість царя зберегти симфонію та утримати справедливість у державі з допомогою моральної підтримкою церкви. Проте політика Івана IV, Петра I та більшовиків доводить неможливість реалізації такої симфонії. Ідеологема «Москва – Третій Рим» дозволила підвищити авторитет влади, сакралізувати особу правителя, відкрити можливості для зовнішньої експансії.

У третьому розділі **«Екстраполяція ідеологеми «Москва – Третій Рим» у сучасній російській релігійно-філософській думці»** досліджено взаємозв'язок між ідеологемою «Москва – Третій Рим» та концептом «Русский мир» як невід'ємною складовою ідеології сучасної Росії; окреслено відмінності між неоевразійством і концептом Російської православної церкви «Русский мир».

У підрозділі 3.1. *«Зародження та еволюція концепту «Русский мир» як невід'ємної складової ідеології сучасної Росії»* охарактеризовано передумови і причини появи концепту «Русский мир», його тлумачення у науковій та богословській літературі, етапи еволюції та сучасний стан розробки.

У сучасній російській релігійно-філософській думці екстраполяція ідеологеми «Москва – Третій Рим» переважно здійснюється через еволюцію концепту «Русский мир». Встановлено, що термін «Русский мир» є полісемантичним. У дослідженні проаналізовані чотири основні підходи до його тлумачення: 1) геополітичний; 2) геоекономічний; 3) етнокультурний; 4) релігійний. Обґрунтовано, що для реалізації ідеологеми «Москва – Третій Рим»

в умовах сучасної Російської Федерації найбільш прийнятним є саме православне розуміння цього терміну, яке розробляється та популяризується Російською православною церквою.

Встановлено, що у сучасній українській науці не завжди враховуються відмінності у процесі реалізації концепту «Русского мира» з боку офіційної влади Російської Федерації та керівництва РПЦ. Саме церква найбільш зацікавлена в актуалізації ідеологемі «Москва – Третій Рим», адже вона дозволяє обґрунтувати претензії на унікальність російського варіанту православ'я, його перевагу над іншими християнськими конфесіями та богообраність. Звернення уваги на релігійну ідентифікацію росіян є небезпечним для керівництва РФ через потенційний конфлікт з мусульманською частиною її суспільства. Саме тому в офіційній риториці ідеологема «Москва – Третій Рим» поступається ідеології неоевразійства, що спрямоване на об'єднання усіх громадян Росії у боротьбі проти Заходу. Тож, варто погодитись з твердженням вітчизняних дослідників щодо «Русского мира» як складного соціокультурного феномену, який домінує над етноконфесійним, національним, геополітичним, економічним та іншими вимірами сучасного російського суспільства.

«Русский мир» можна ствердно охарактеризувати як концепт. Це пов'язано з його суб'єктивністю, залежністю від комунікації з іншими, під час якої уточнюється та корегується сенс інформації. Також важливою характеристикою концепту є спрямованість на активізацію пам'яті та уяви. Концепт «Русский мир» формує у свідомості росіян уявлення про безперервність російської державності від періоду Київської Русі й до сьогодення. Також «Русский мир» окреслює певний проект, котрий має бути реалізований у майбутньому. Залежно від суб'єкту, який сприймає цей концепт, це може бути або окрема російська православна цивілізація, або геоекономічна чи геополітична спільнота, що відіграватиме провідну роль у глобалізованому світі.

Серед основних причин появи концепту «Русский мир» можна виділити наступні: 1) необхідність заповнити ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок краху ідеології марксизму-ленінізму; 2) потреба оформлення національної ідентичності росіян та вироблення політики стосовно російськомовного населення країн колишнього Радянського Союзу; 3) процес глобалізації потребував пошуку відповіді на питання щодо місця Росії у новому політичному, економічному та культурному устрої світу. Таким чином, концепт «Русский мир» постає новітньою спробою конструювання російської ідентичності.

Передумовами появи концепту «Русский мир» можна вважати німецьку філософію XVIII – XIX ст., сучасну аналітичну філософію та ідеї цивілізаційного розвитку С. Гантінгтона. Відтак, на основі мовної та релігійної ідентифікації вдалося обґрунтувати існування окремої російської цивілізації, що перебуває у конфронтації із західною цивілізацією. Встановлено, що концепт «Русский мир» є результатом переосмислення ідей С. Гантінгтона стосовно зіткнення цивілізацій.

У підрозділі 3.2. «Втілення ідеологемі «Москва – Третій Рим» у концепті «Русский мир»» Російської православної церкви» охарактеризовано концепт РПЦ «Русский мир» та взаємозв'язок між ним та ідеологемою «Москва – Третій Рим».

Обґрунтовано, що концепт «Русский мир» постає результатом розробки РПЦ власного цивілізаційного проекту, витоки якого можемо простежити в

«Основах соціальної концепції Російської православної церкви». У цьому документі в «зародковому» вигляді присутні основні характеристики концепту «Русский мир»: російська мова та культура (національна християнська культура), спільна історична пам'ять (християнський патріотизм) та православна віра (православний народ). Окрім того, закладено ідею про необхідність об'єднання народів колишньої історичної Русі. Патріарх Кирил намагається утвердити унікальність Росії як країни-цивілізації та пов'язати можливість розвитку православної віри та культури з російською державністю.

Альтернативою концепту «Русского мира» РПЦ є ідея «Київ – Другий Єрусалим», яка була актуалізована митрополитом Київським та всієї України Володимиром. Ця ідея дозволяє уникнути утвердження російського націоналізму у православній традиції та сприяє розвитку національних культур на основі загальнолюдських та християнських цінностей.

Актуалізація ідеологеми «Москва – Третій Рим» пов'язана з необхідністю обґрунтування духовного суверенітету російської православної цивілізації. Останній забезпечується істинністю православної віри; святістю «русської землі»; симфонією світської та церковної влади; сакралізацією держави на чолі з монархом, який постає носієм вищих цінностей; ідеєю порятунку світу. РПЦ переконана, що глобалізований світ перебуває у моральній кризі. «Русский мир» є спробою порятунку світу через повернення до традиційних цінностей. Носієм традиційних цінностей, які мають бути донесені до різних народів та культур, є російський народ, котрий зберігає ідеали суспільного розвитку, найбільш прийнятні моделі взаємин між державою та церквою й між народами.

Відтак, національний варіант суспільного розвитку проголошується універсальним і відбувається відновлення месіанського спрямування російської історіософії. Реалізація «Русского мира» неможлива без співпраці державної та церковної влади. Патріарх Кирил наголошує на особливій ролі президента Російської Федерації у реалізації зазначеного концепту. Тож, простежується безпосередня схожість в основних компонентах між ідеологемою «Москва – Третій Рим» та концептом РПЦ «Русский мир». Проте механізми їх реалізації є відмінними. Наразі складно передбачити практичні наслідки реалізації концепту патріарха Кирила за умов секуляризованої російської держави та за умов збереження незалежності країн колишнього СРСР.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої мети й завдань дослідження, обґрунтовано і сформульовано низку теоретичних узагальнень та висновків:

1. Важливий сегмент ідеології Російської Федерації – ідеологема «Москва – Третій Рим», що має значний потенціал для подальшого розвитку, адже дозволяє сформулювати національну, цивілізаційну та геополітичну ідентичність росіян. У сучасній Росії це загальноновживана, універсальна ідеологема-історизм зі змішаним аксіологічним модусом, чим зумовлено широкий спектр її використання й протилежні оцінки. В основу ідеологеми покладено уявлення росіян про владу, націю, державу, політичні та ідеологічні інститути.

2. Філософсько-богословський напрям рефлексії ідеологеми «Москва – Третій Рим» наголошує на особливій її ролі для становлення російської

історіософії, месіанського світогляду та самодержавної форми правління. Історико-філологічний напрям вважає її однією з численних ідеологем періоду формування Московської централізованої держави, що мала обмежений характер функціонування у XVI – XVII ст. та не впливала на подальші етапи розвитку російської історії. Важливе значення ідеологеми «Москва – Третій Рим» полягає в тому, що вона дозволила на основі біблійної історії створити власний національний варіант історичного розвитку, котрий претендує на універсальність та позачасовість.

3. Російська історіософія має виразне есхатологічне спрямування. Ідеологема «Москва – Третій Рим» дозволяє на основі християнської есхатології створити «есхатологію надії», пов'язану з існуванням Московського православного царства, котре утримує світ від приходу Антихриста. Особливе покликання росіян як захисників істинної віри зумовлює перенесення світогляду іудейського месіанізму на російське суспільство. Російський народ стає богообраним, а Росія – «святою Руссю». Таким чином, ідеологема «Москва – Третій Рим» синтезує богословські ідеї християнської есхатології та іудейського месіанізму.

4. Самодержавна модель управління відповідає традиціям російської державності. Вона передбачає нічим не обмежену, сакральну владу самодержця, його контроль над усіма сферами суспільного буття. Ідеологема «Москва – Третій Рим» - результат «йосифлянського» розуміння державно-церковних відносин, адже передбачає створення теократичної держави. Визначальним для такої держави є принцип симфонії світської та церковної влади. Цар виступає силою, що може забезпечити справедливість. Ідеї Філофея сприяли ідеологічному обґрунтуванню можливості утвердження самодержавства. Історія російської державності доводить неможливість практичного втілення принципу симфонії.

5. Концепт «Русский мир» постає спробою конструювання російської ідентичності. Він синтезує культурний, релігійний та мовний підходи до трактування терміну «цивілізація». «Русский мир» виступає альтернативою неоевразійству та є невід'ємною складовою неоімперської ідеології сучасної Росії. Він реалізується в геополітичному, гео економічному, етнокультурному та релігійному аспектах.

6. Концепт «Русский мир» РПЦ являє собою модернізовану версію ідеологеми «Москва – Третій Рим». Їх єднає намагання реалізувати принцип симфонії світської й церковної влади; віра в істинність православної віри та можливість порятунку світу; богообраність росіян, пов'язана з необхідністю поширення російської мови та культури, спільної історичної пам'яті; звернення до цінностей традиційного суспільства. «Русский мир» РПЦ несе пряму загрозу для існування незалежних національних держав, що межують з РФ, оскільки має на меті інтеграцію в російську державу православних віруючих пострадянського простору без врахування їх національної самоідентифікації, нехтуючи існуючими кордонами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України :

1. Галіченко М. В. Проблема симфонії держави та церкви крізь призму ідеологеми «Москва – Третій Рим» / М. В. Галіченко. // Українське релігієзнавство. – К. – 2010. – № 54. – С. 118–124.
2. Галіченко М. В. Рецепція ідеологеми «Москва – Третій Рим» в російській богословській думці 20-30-х років ХХ ст. / М. В. Галіченко. // Українське релігієзнавство. – К. – 2010. – № 55. – С. 38–45.
3. Галіченко М. В. Місце ідеологеми «Москва – Третій Рим» у філософії всеєдності В. Соловйова / М. В. Галіченко. // Українське релігієзнавство. – К. – 2011. – № 57. – С. 45–52.
4. Галіченко М. В. Розробка ідеологеми «Москва – Третій Рим» у науковому доробку А. Дж. Тойнбі та Д. Оболенського / М. В. Галіченко. // Філософські обрії. – Полтава. – 2012. – № 28. – С. 24–32.

Статті у міжнародних наукових виданнях:

5. Галіченко М. В. Вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на становлення самодержавства в Росії // Innovative solutions in modern science. – Dubai. – 2016. – № 4 – С. 108–127.

Статті у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

6. Галіченко М. В. Ідеологема «Москва – Третій Рим» в науковому спадку Ф. Дворника // Молодий вчений. – 2015. – № 12 (27) – Ч. 3. – С. 20–23.

Публікації в інших виданнях:

7. Галіченко М. В. Концепція «Руський світ» як цивілізаційна ідентифікація сучасної Росії / М. В. Галіченко. // Сучасна наука ХХІ століття. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19 – 21 червня 2014 року : Зб. наук. праць. – К. : ТОВ «ТК Меганом», 2014. – С. 93–98.
8. Галіченко М. В. Изучение идеологии «Москва – Третий Рим» Н. Ф. Каптеревым / Галіченко М. В. // «ЦЕРКОВЬ, ГОСУДАРСТВО И ОБЩЕСТВО В ИСТОРИИ РОССИИ И ПРАВОСЛАВНЫХ СТРАН : РЕЛИГИЯ, НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ». Материалы VII Международной научной конференции, посвященной памяти православных просветителей святых равноапостольных Кирилла и Мефодия и 800-летию Владимирской епархии. г. Владимир 25-27 мая 2015 г. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2015. – Т. 11. – С. 137–141.
9. Галіченко М. В. Розвиток церковно-державних відносин в контексті концепції «Руського світу» / М. В. Галіченко. // Розвиток правової держави і громадянського суспільства в Україні : проблеми теорії та практики : Зб. наук.-метод. праць. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2011. – С. 10–11.

10. Галіченко М. В. Рецепт ідеологеми «Москва – Третій Рим» О. Оглоблиним / М. В. Галіченко. // Питання сучасної науки і освіти. Матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 12–14 липня 2012 р. : Зб. тез доп. – К. : ТОВ «ТК Меганом», 2012. – Ч. 4. – С. 59–61.

11. Галіченко М. В. Рецепт ідеологеми «Москва – Третій Рим» у науковій спадщині К. М. Леонтьєва / М. В. Галіченко. // Сучасна наука : теорія і практика : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції «Сучасна наука : теорія і практика» (м. Дніпропетровськ, 29–31 серпня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – С. 104–106.

12. Галіченко М. В. Ідеологема «Москва – Третій Рим» : сучасний соціокультурний аспект / М. В. Галіченко. // Сучасний соціокультурний простір 2012. Матеріали дев'ятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 20–22 вересня 2012 р. : Зб. тез доп. – К. : ТОВ «ТК Меганом», 2012. – Ч. 2. – С. 78–80.

13. Галіченко М. В. Ідеологема «Москва – Третій Рим» як об'єкт наукового дослідження : історіографія проблеми / М. В. Галіченко. // Науково-дослідна робота молодих учених : стан, проблеми, перспективи : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 95-річчю ХДУ. 12–16 листопада 2012 р. – Херсон, 2012. – С. 41–46.

14. Галіченко М. В. Місце ідеологеми «Москва – Третій Рим» у процесі формування російської національної самосвідомості : огляд радянської історіографії / М. В. Галіченко. // Науково-дослідна робота молодих учених : стан, проблеми, перспективи : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 2–6 грудня 2013 р. – Херсон : ХДУ, 2013. – С. 39–46.

15. Галіченко М. В. Концепція «Руський світ» як виклик українській державності / М. В. Галіченко. // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 3 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; ГО «Академія розвитку психологічної науки і практики» / упорядники : Кучеренко Є. В., Русаков С. С. – К. : Генеза, 2014. – С. 37–38.

16. Галіченко М. Рецепт ідеологеми «Москва – Третій Рим» українськими дослідниками діаспори / М. Галіченко. // Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Вітчизняна наука на зламі епох : проблеми та перспективи розвитку» // Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 234–238.

17. Галіченко М. Рефлексія цивілізаційного конфлікту Захід-Росія у працях А. Дж. Тойнбі та С. Хантінгтона / М. Галіченко. // Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору : історичний досвід, виклики та перспективи», 14-15 травня 2015 року. – Житомир-Вінниця : Видання Спільного наукового товариства, 2015. – С. 176–178.

18. Галіченко М. В. Україна та «Русский мир» / Галіченко М. В. // Україна : поступ у майбутнє. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України [Тези доповідей та виступів] / Відп. ред. Волобуєва С. В. – К. : НТУ, 2016. – С. 38–39.

АНОТАЦІЯ

Галіченко М. В. Рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим» у російській релігійно-філософській думці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Житомир, 2016.

У дисертації здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз ідеологеми «Москва – Третій Рим», виявлено її богословську та ідеологічну сутність, визначено особливості рефлексії на різних етапах розвитку російської релігійно-філософської думки, а також її втілення у сучасному концепті «Русский мир» Російської православної церкви.

Доведено, що ідеологема «Москва – Третій Рим» у сучасній Росії – загальноживана, універсальна ідеологема-історизм зі змішаним аксіологічним модусом. Вона постає синтезом богословських ідей християнської есхатології та іудейського месіанізму. На різних етапах її функціонування переважає або месіанство, або місійність.

Показано вплив ідеологеми «Москва – Третій Рим» на взаємини між церквою, державою та суспільством у контексті самодержавної моделі управління.

Доведено взаємозв'язок ідеологеми «Москва – Третій Рим» та концепту «Русский мир» як невід'ємної складової ідеології сучасної Росії; окреслено відмінності між неоєвразійством і концептом «Русский мир» Російської православної церкви.

Ключові слова: есхатологія, ідеологема, імперія, месіанізм, «Москва – Третій Рим», «Русский мир», церква, цивілізація.

АННОТАЦИЯ

Галіченко М. В. Рефлексия идеологеми «Москва – Третий Рим» в российской религиозно-философской мысли. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко Министерства образования и науки Украины. – Житомир, 2016.

Диссертация является комплексным религиозно-философским анализом идеологеми «Москва – Третий Рим», осуществлённым путем выявления ее богословской и идеологической сущности, определения особенностей ее рефлексии на разных этапах развития российской религиозно-философской мысли, а также ее воплощения в современном концепте «Русский мир» Русской православной церкви.

Анализ научных и богословских исследований идеологеми «Москва – Третий Рим» позволил выделить два основных исследовательских подхода, которые сосуществуют на разных этапах развития российской историко-философской мысли: философско-богословский и историко-филологический. В

рамках первого подхода осмысливается религиозное содержание идеологемы в контексте христианской эсхатологии и истории православной церкви, а в рамках второго – изучается идеологема «Москва – Третий Рим» как фактор формирования Московского централизованного государства, а также источник литературно-публицистических произведений XVI – XVII вв.

В работе доказано, что идеологема «Москва – Третий Рим» в современной России – общеупотребляемая, универсальная идеологема-историзм со смешанным аксиологическим модулем. Она выступает особым многоуровневым концептом, структура которого объединяет коллективное, стереотипическое, мифологизированное представление россиян о власти, нации, государстве, политических и идеологических институтах.

Установлено, что идеологема «Москва – Третий Рим» имеет важнейшее значение для российской историософии. Она является синтезом богословских идей христианской эсхатологии и иудейского мессианства. На основе библейской истории данная идеологема создает собственный национальный вариант исторического развития, который претендует на универсальность и вневременность. Святость русской земли и стремление россиян наследовать истинную веру – православие, которое требует безукоризненного соответствия обрядам, способствует окончательному утверждению богоизбранности.

Проанализировано влияние идеологемы «Москва – Третий Рим» на взаимоотношения между церковью, государством и обществом в контексте самодержавной модели управления.

В работе доказано взаимосвязь между идеологемой «Москва – Третий Рим» и концептом «Русский мир» как неотъемлемой составляющей идеологии современной России; отмечены различия между неоевразийством и концептом «Русский мир» Русской православной церкви.

Ключевые слова: эсхатология, идеологема, империя, мессианизм, «Москва – Третий Рим», «Русский мир», церковь, цивилизация.

SUMMARY

Galichenko M. V. Reflection Ideological «Moscow – the Third Rome» in Russian Religious and Philosophical Thought. – Manuscript.

Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.11. – Religious Studies. – Ivan Franko Zhytomyr State University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2016.

The thesis presents a philosophical and religious analysis of the ideologem «Moscow – the Third Rome» performed by detecting its theological and ideological essences, determining the characteristics of reflection at different stages of development of Russian religious and philosophical thought and its expression in the modern concept of «Russian World» of the Russian Orthodox Church.

It was proved that ideologem «Moscow – the Third Rome» in modern Russia is a very common universal ideologem - historicism with mixed axiological modus. It

presents a synthesis of the theological ideas of Christian eschatology and Jewish messianism. At different stages of its operation messianism or misyynist prevails.

It was identified that the ideologem «Moscow – the Third Rome» had great influence on the relationships between church, state and society in the context of an autocratic model of governance.

It was proved that there is a relationship between ideologem «Moscow – the Third Rome» and the concept of «Russian World» as an integral part of modern ideology; It was outlined that there are some differences between neo Eurasianism and the concept of «Russian World» of the Russian Orthodox Church.

Keywords: eschatology, ideologem, empire, messianism, «Moscow – the Third Rome», «Russian World», church, civilization.

